

## СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ТИП СІЛЬСЬКОГО КУСТАРЯ-ПІДПРИЄМЦЯ В УКРАЇНІ 1920-х рр.

**Р**изначення "кустар-підприємець" ми вживаємо для виокремлення соціально-професійного типу селянина-товаровиробника, який займався промислами постійно або задля додаткового прибутку. Для значної частини селян неземлеробські заробітки були важливим джерелом поповнення сімейного бюджету, своєрідною компенсацією тих збитків, які завдавало сільське господарство. Кустарно-ремісничє підприємництво допомагало селянинові сплатити натуральний податок. Селянам доводилося купувати зернові культури, оскільки їх бракувало для розрахунку за податки. Їх грошова форма, коли пуд зернових відповідав еквіваленту в карбованцях, також змушувала хлібороба шукати додаткових фінансових надходжень. 24 червня 1921 р. РНК УСРР прийняв до виконання 7 видів натурального податку, які поширювалися на городництво, продукцію тваринництва, птахівництва, а господарство з посівом більше 3 десятин оподатковувалося в розмірі 220 пудів городини<sup>1</sup>. Дозволялася система натурального "взаємозаліку": за один пуд капусти — 12 фунтів цибулі, 15 фунтів моркви, 20 фунтів буряків тощо<sup>2</sup>. Оподаткування кожного виду сільськогосподарської продукції унеможливлювало повноцінний товарообмін в українському селі, не справляло позитивного впливу на підняття продуктивності селянського господарства, зростання питомої ваги його товарності. Такими були внутрішні економічні фактори, які змушували селянина-господаря вдаватися до сезонного додаткового заробітку.

Кожний селянський двір був своєрідним підприємством, яке мало суто землеробські галузі (рільництво, городництво, тваринництво), а також займався промислами. Селянське господарство, за визначенням А.І. Хрящевої — складна соціально-економічна організація, члени якої об'єднані спільним неподільним виробничим і споживчим бюджетом, ведуть власне сільськогосподарське підприємство самотужки, відкривають підрядні підприємства та займаються промислами<sup>3</sup>. Дослідниця, праці якої виходили протягом 20-х рр., уважала сільських кустарів-промисловців "підприємцями"<sup>4</sup>.

Загальна кількість сільських кустарів та їхній соціально-професійний і національний склад частково відображені у статистичних довідниках, висвітлювалися в періодичних виданнях. Але існує чимало суперечливих даних, що спричинено двома факторами: ототожненням чисельності кустарних підприємств з наявними кустарями, тобто з кількістю зайнятих промислами осіб. На початку 1922 р. сільські кустарі становили 69,8% загальної їх кількості в УСРР, але 50% дореволюційної чисельності<sup>5</sup>. В Україні на 1 січня 1922 р. налічувалося 264 тис. кустарів<sup>6</sup> або 12% загальної чисельності в СРСР. Виготовленням волокна в Україні займалися професійно 93 тис. кустарів<sup>7</sup>,

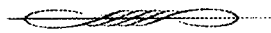
використовуючи сировину власного виробництва (коноплі, льон). У 1924/25 р. з 464 тис. кустарно-промислових підприємств в Україні на село припадало 314 тис., в яких працювало по 1–2 особи, а таких підприємств налічувалося 96% від загалу<sup>8</sup>. В кустарно-промислових підприємствах "одинаків" зосереджувалося 7% сільських кустарів. Станом на липень 1926 р. в Україні діяло 640 тис. кустарів, з них в українському селі – 400 тис<sup>9</sup>. У деяких виданнях траплялися й інші цифри: 410 575 кустарно-промислових підприємств взагалі, з них 301 336 на селі, а також 523 815 чол., зайнятих у дрібній та кустарно-ремісничій промисловості, у тому числі 366 391 – у сільських районах, де лише 3,4% підприємств мали по 2–3 робітники<sup>10</sup>.

Найвичерпнішими і найрепрезентативнішими даними про соціально-професійний склад сільських кустарів є матеріали демографічного перепису 1926 р. Кустарними промислами займалися 453 660 сільських кустарів, з них "господарі-одинці" становили 322 059, що відповідало кількості промислових підприємств. Перепис зафіксував такий соціально-професійний склад сільських кустарів у 1926 р.

(в тис.)<sup>11</sup>:

Соціально-професійна група	Загальна кількість	Господарів-одинаків
Цеглярів	1655	601
Гончарів	11008	5169
Бляхарів	1656	1271
Слюсарів	5710	4327
Ковалів	44693	31541
Рогозників	10671	3393
Бондарів	8569	7187
Столярів	29563	24946
Стельмахів	6841	4917
Млинарів	41980	19054
Круподерників	2811	1208
Олійників	6356	1362
Винарів	476	12
Хлібопекарів	4268	1143
Чинбарів	4202	2359
Кушнірів	5550	3212
Прядильників	5049	3869
Ткачів	24491	21900
Кравців	85863	68319
Кожухарів	1164	734
Шевців	109505	90892
Вишивальників	1995	1078
<b>Разом:</b>	<b>453660</b>	<b>322059</b>

"Господарі-одинаки" були, зазвичай, власниками кустарно-промислових підприємств. Вони наймали лише 20 640 робітників, тобто по одному наймиту на кожне шістнадцяте промислово-кустарне підприємство, а тому державні контрольно-ревізійні органи надавали подібним сільським підприємствам певні організаційно-господарські пільги: кустар у селі, незалежно від наявності обладнання (майстерні, механічного двигуна) брав лише патент на "особисті промислові заняття"<sup>12</sup>. Від нього не вимагали патенту на промислове підприємств-



во, тому що бондар чи слюсар не мав спеціального приміщення промислового типу, хоч за типом виробничої діяльності належав до підприємців, оскільки працював не лише на задоволення внутрішніх потреб, а й на ринок. Уважалося також, що капітал, який належав кустареві і використовувався ним для забезпечення виробничих процесів, незалежно від величини, не був "приватним"<sup>13</sup>.

Державні органи виділяли кустарям пільгові кредити, вважаючи їх дрібними товаровиробниками.

Географія розміщення кустарно-ремісничої промисловості виглядала таким чином: на Волині діяло 71 196 кустарів, Катеринославщині — 5356, Київщині — 30 460, Полтавщині — 67 382, на Поділлі — 88 542, Харківщині — 37 389, Херсонщині — 56 019, Чернігівщині — 79 680 сільських кустарів<sup>14</sup>. Тенденція розвитку кустарних промислів доволі прозора: вони переважали в аграрних регіонах з малорозвинутою індустріальною базою. Зокрема, на Київщині весною 1926 р. за неповними підрахунками налічувалося 23 325 різних кустарних промисловців, де на кожні 100 дворів припадало 10 кустарів. З усієї кількості підприємств млини становили 53,5%, соломорізки — 17,3, молотарки — 14,7, круподерні — 7,3, маслобойні — 6%. В окрузі працювали 1813 ковалів, в Україні їх припадало один-два на село. На Лубенщині промислами займалися в 1925 р. 4771 роб., з них на селі — 74—83%, а надходження від них посідали основне місце в бюджеті селянського двору<sup>15</sup>. Вони виготовляли риболовецькі сітки, вироби з лози, очерету, реалізуючи продукцію через промартілі (від 20 до 50%), а решту самотужки в містах Причорномор'я, Кавказу, в Москві та інших регіонах Росії<sup>16</sup>.

Сільський коваль виготовляв борони, плуги, вози, колеса, дрібний сільгоспреманент (серпи, сапки, вила, речі домашнього побуту). За місяць, особливо влітку, коваль пропускав через горн 30-35 пудів заліза, а на виготовлення чи ремонт плуга необхідно було витратити 12 кг сталі, 7 кг заліза, 2 пуди вугілля, тому загальна вартість капітального ремонту обходилася 7 крб. 35 коп., з них оплата роботи кустареві — 2 крб. 50 коп.<sup>17</sup> Виготовлення борони коштувало 3 крб. 73 коп., обшивка залізом коліс — 2 крб., підковка коня 1 крб. 12 коп., а загалом заробіток сільського коваля на місяць сягав 15—30 крб.<sup>18</sup>

Промислами займалися селяни, які були мало забезпечені землею та реманентом, хоч до них вдавалися й заможні господарі. Сторонні заробітки, тобто "відходництво" на промисли, мали вирішальне значення в господарствах з посівом до 4 десятин. Отже, промисли були для найбідніших селянських господарств важливим джерелом поповнення сімейного бюджету, засобом виживання, а не способом "капіталістичного нагромадження". Промисли як вид виробничої діяльності селян належали до приватного підприємництва з метою задоволення внутрішніх споживчих потреб селянського двору.

Організаційні ознаки промислових підприємств кустарного типу мали сільські олійні заводи. Вони були націоналізовані, а тому селяни-власники зверталися до господарських органів з проханням про повернення. Заяви прохачів масово надходили до ВРНГ УСРР,

до окружних раднаргоспів<sup>19</sup>. В Україні було дуже мало олійниць промислового типу (60 підприємств), а переважну більшість становили кустарні з використанням гвинтової системи вижимки. Відродження олійної промисловості розпочалося з липня 1921 р.<sup>20</sup> Сільське населення споживало 6,7 млн пудів олії, а міське — 1,5 млн пудів. Її виробництвом займалося в 1925 р. 22 кооперативних, 60 цензових, 17 приватних (12 орендних та 5 власних) підприємств<sup>21</sup>. У 1926/27 р. в Україні налічувалося 435 сільських олійниць, з них приватних 301.

Найпоширенішою формою кустарного підприємництва були млини. На початку січня 1921 р. працювало лише 240 державних млинів, які давали 60 млн пудів борошна<sup>22</sup>, а приватні були націоналізовані. 1 серпня 1921 р. РНК УСРР видав постанову "Про натуральний податок з підприємств, що переробляють зерно", якою дозволив вільний помол приватного зерна, а також діяльність самих борошно-круп'яних підприємств, що перебувають в розпорядженні приватних власників<sup>23</sup>. Вони повинні були сплачувати податок: від 36 до 53 пудів з механічного вальцового млина, 32—48 — з водяного, 675—1685 — з механічно-жорнового, 605—1515 пудів — водяно-жорнового<sup>24</sup>. Власники двох млинів у с. Дзуговка Ямпольського району на Поділлі зверталися 23 листопада 1923 р. до ВУЦВК з проханням про їх повернення, а господар з с. Брідок Соболівського району Тульчинської округи Х.В. Денисюк також клопотався про денационалізацію млина на початку листопада 1927 р.<sup>25</sup> Набуття колишніми господарями права оренди чи власності виявилось справою непростою. Наприклад, мешканець с. Велика Загорівка Плисецького району Конотопської округи просив уряд повернути йому млина, але місцева влада не дозволила, посилаючись на те, що власник був "позбавлений виборчих прав як контрреволюційний і ворожий елемент пролетарського класу", проте ВРНГ визнала млин денационалізованим<sup>26</sup>. Прохачів про повернення млина було найбільше серед тих, хто клопотався про денационалізацію приватних підприємств. У 1924 р., який видався неврожайним, державні органи часто займалися конфіскацією приватних млинів, не кажучи вже про вилучення борошна, а тому ВУЦВК 5 грудня 1924 р. заборонив "практику відбирання млинів у їхніх власників"<sup>27</sup>.

Денационалізація млинів та крупорушок оживила борошномельну промисловість в Україні. Наприкінці 1921 р. в оренду було передано 4953 цих промислових підприємств<sup>28</sup>. Їх діяльність залежала не лише від державної влади, а також від пропозиції, тобто від зернового завою. У 1923 р. діяло 3114 млинів з механічними та іншими двигунами, з них державних 10%, кооперативних 6, приватних 84%<sup>29</sup>. Упродовж 1922—1923 рр. млинарська галузь переробляла 30 млн пудів, у 1923/24 р. — 40 млн пудів<sup>30</sup>. На Херсонщині та в інших південних округах млини належали переважно приватним особам. Весною 1926 р. в оренді перебувало 6428 дрібних промислових підприємств в Україні, з них млинів 3606, у тому числі приватник орендував 2056 одиниць<sup>31</sup>. Приватні млини були краще оснащені і за вартісними показниками стояли вище державних<sup>32</sup>.

Національний склад сільських кустарів-підприємців, які займалися професійно промислами та мали відповідні підприємства (млини, олійниці), виявити з усією вичерпністю дуже складно, але деякі закономірності можна відстежити. Українці в сільських районах були ковалями, столярами, гончарами, бондарями, мельниками. Наприклад, з 61359 шевців в Україні сільських налічувалося 24 169, з них українців 21 602, росіян 1256, євреїв — 29 974, які, на відміну від українських кустарів, зосереджувалися переважно в містах<sup>33</sup>. З 67 981 бондарів та столярів 77% мешкало на селі, а прядивом і ткацтвом займалися 145 тис. кустарів, з них у сільських районах — 89,3%<sup>34</sup>, серед них переважали українці.

Питома вага сільської дрібної промисловості становила тоді 70% продукції всієї кустарно-ремісничої промисловості України<sup>35</sup>. Загалом частка приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції упродовж 1923—1927рр. сягала 93—95%, тобто селянин-хлібороб і сільський кустар-підприємець залишалися основними виробниками продукції. Весною 1927 р. держава активізувала роботу по залученню сільських кустарів до промислової кооперації, підкреслюючи незначний рівень їх кооперування, а відтак РНК СРСР ухвалив 3 травня 1927 р. постанову "Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію" та "Положення про промислову кооперацію"<sup>36</sup> Річ у тім, що заснована на початку непу Укркустарспілка не досягла запланованої мети. До промислових артілей записалося, наприклад, у степу 2,5% кустарів, а загалом влітку 1923р. — лише 4%<sup>37</sup>. У 1924р. у промисловій кооперації брали участь 43 155, в 1925 — 54 001, у 1926 — 20 000 кустарів (18,1% загалу), але сільські становили 70% серед кооперованих кустарів<sup>38</sup>. Вони створювалися і діяли відповідно до постанови РНК УСРР "Про промислову кооперацію" від 23 жовтня 1921 р., де були виписані права та обов'язки членів промартілі. Українські кустарі прагнули працювати самотужки, користуючись кредитами, але в умовах ринкових відносин, без яких діяльність кустарно-ремісничої промисловості втрачала сенс.

Масовим, хоч і забороненим промислом в українському селі було самогонваріння. Виготовлення, а тим паче торгівля самогоном заборонялися державою, особливо в умовах горілчаної монополії. Реалізація спирту та горілки розпочалася з вересня 1922 р., аби подолати інфляцію, підняти курс карбованця<sup>39</sup>. Проте самогонваріння тривало. 13 січня 1923 р. Л. Д. Троцький надіслав Сталіну записку, в якій просив його винести на порядок денний XIII партз'їзду питання про боротьбу з самогонварінням, тому що "в нас не вийде ні соціалістичного ні капіталістичного нагромадження"<sup>40</sup>. В Україні селяни варили самогон для власного споживання та для реалізації на "внутрішньому ринку". За жовтень-листопад 1924 р. міліція виявила 20 тис. випадків таємного виготовлення самогону, вилучивши понад 60 тис. літрів. 3 грудня 1924 р. по жовтень 1925 р. було зареєстровано 87148 фактів самогонваріння, ліквідовано 93 тис. літрів самогону<sup>41</sup>. 25 серпня 1925 р. уряд дозволив виготовлення "хлібного вина" (горілки) 40 градусів, але державними підприємствами<sup>42</sup>. До війни в Україні

діяло 595 винокурних заводів, а весною 1925 р. лише 23, які випускали 10 млн відер горілки<sup>43</sup>. Споживання в 1925—1926 р. становило 3 млн 50 тис. відер горілки, з них у місті — 1,3, у селі — 1,6 млн відер<sup>44</sup>. За два роки було вилучено 60 337 самогонних апаратів і понад 270 тис. літрів продукту<sup>45</sup>. Собівартість відра горілки становила 6крб. 30 коп., а самогону від — 3 до 5 крб., проте ціна 50—70 коп. за пляшку давала кустарю-винокуру 7—9 крб. прибутку. Самогоніваріння особливо процвітало на Волині, де винокур-селянин одержував з відра 6—9 крб. чистого прибутку<sup>46</sup>. Органи НКВС забороняли торгувати горілкою напередодні свят, а відтак за справу брався підприємливий кустар-самогонник, котрий, за вдалого збігу обставин, мав хороший додатковий заробіток.

Отже, кустарна промисловість в Україні становила специфічну і самобутню галузь, яка вирішувала життєво важливі соціально-економічні питання, особливо в умовах кризових явищ важкої індустрії. Кустар був не просто приватний підприємець, а й фахівець своєї справи, шанована людина на селі.

- 1 ЦДАВО України. — Ф.2. — Оп.2. — Спр.12. — Арк.79.
- 2 Там само. — Арк.80.
- 3 Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. Изд. 2-е, испр. и доп. — М., 1926. — С. 13.
- 4 Там само. — С. 117.
- 5 Воробьев Ник. Частная мелкая (неценовая) й кустарно-ремесленная промышленность СССР // Частный капитал в народном хозяйстве: Матер. комиссии ВСНХ СССР... С. 72.
- 6 ЦДАВО України. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр. 1309. — Арк. 34.
- 7 Там само.
- 8 Там само. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 315. — Арк. 131.
- 9 Там само. — Ф.882. — Оп.5. — Спр. 210. — Арк.134.
- 10 А.Щ. Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность Украины // Вестник профдвижения Украины. — 1926. — №18. — С.34—41.
- 11 Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік... С.220—221.
- 12 Важные льготы для городских кустарей и ремесленников // Украинский экономист. — 1925. — 26 мая. — № 117.
- 13 ЦДАВО України. — Ф. 882. — Оп. 5. — Спр. 210. — Арк. 134.
- 14 Там само. — Ф. 3040. — Оп. 1. — Спр.1309. — Арк. 8.
- 15 Савельев С. Кустарная промышленность Лубенщины // Украинский экономист. — 1926. — 14 мая. — №108.
- 16 Там само.
- 17 Условия работы мелких ремесленников-кузнецов // Украинский экономист. — 1925. — 25 апреля. — № 92.
- 18 Там само.
- 19 Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Х., 1929. — С.318.
- 20 ЦДАВО України. — Ф.34. — Оп.11. — Спр.2745. — Арк.1.

- 21 Липовецкий М. Кустарное маслобояное производство // Хозяйство Украины. – 1921. – 24 августа. – №22.
- 22 ЦДАВО України. – Ф.36. – Оп.1. – Спр.496. – Арк.51–52.
- 23 Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет УЭС СТО. – Х., 1922. – С.244.
- 24 СУ Украины. – 1921. – №14. – Ст.370.
- 25 Там само.
- 26 ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.100. – Арк.
- 27 Там само. – Ф.34. – Оп.11. – Спр.2745. – Арк. 1–3.
- 28 Там само. – Ф.3040. – Оп.1. – Спр. 438. – Арк. 1–2.
- 29 Промышленность Украины в 1921 году (из отчета Укр. Экон. Совета "народное хозяйство в 1921 году"). – Х., 1922. – С.8.
- 30 Состояние основного капитала и возможности развертывания промышленности // Украинский экономист. – 1925. – 12 июня. – №181.
- 31 Бабат Мих. Убыточность частной промышленности // Украинский экономист. – 1925. – 24 января. – №91.
- 32 ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.4. – Спр. 282. – Арк.23.
- 33 Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік... – С.212.
- 34 Там само.
- 35 ЦДАВО України. – Ф.3040. – Оп.1. – Спр.1309. – Арк.10.
- 36 СУ СССР. – 1927. – №23. – С. 256.
- 37 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2303. – Арк. 53.
- 38 ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.1552. – Арк.4.
- 39 ЦДАВО України. – Ф.882. – Оп.5. – Спр.210. – Арк.134.
- 40 Источник. Документы русской истории. – 2001. – №2. – С.67–68.
- 41 Там само. – С.77.
- 42 Несмелов Ф. Спиртовая монополия на Украине в борьбе с самогоном // Хозяйство Украины. – 1927. – №11–12. – С.79–98.
- 43 Там само.
- 44 Состояние основного капитала и возможности развертывания промышленности // Украинский экономист. – 1925. – 12 июня.
- 45 Несмелов Ф. Указ. праця. – С.79–98.
- 46 Там само.

